

ІРИНА ПРИБИТКОВА,

доктор економічних наук, провідний науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)

IRYNA PRIBYTKOVA,

Doctor of Sciences in Economics, Leading Research Fellow at the Department of Social Structures, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)

i.pribytkova@gmail.com

<https://orcid.org/my-orcid?orcid=0000-0002-2528-9504>

Україна в демографічному вимірі: кризові явища у сфері відтворення населення (1991–2021)

За розпорядженням Президента соціологічної асоціації України М.О. Шульги в структурі САУ був створений на початку 2000-х і вже багато років поспіль функціює Комітет «Соціологія народонаселення і демографічна освіта», головним напрямом діяльності якого упродовж кількох останніх років є дослідження причин і структури втрат населення України. Результати цих досліджень публікуються щорічно: у 2020 році стаття «Втрати населення внаслідок пандемії коронавірусу SARs-CoV-2», у 2021-му — стаття «Трудова міграція як невіддільна складова мобільних ринків праці в Україні за доби незалежності» (зазначмо, зокрема, що така міграція є потужним впливовим чинником втрат робочої сили/трудового потенціалу країни). Цього року підготовлено аналітичну статтю «Україна в демографічному вимірі: кризові явища в сфері відтворення населення», в якій крім втрат демографічного потенціалу розглядаються статистичні джерела та методологічне забезпечення коректного аналізу статистичної інформації.

Масштаби й темпи демографічного старіння в сучасній Україні зумовлені тривалими змінами характеру відтворення населення. В 1970-х роках завершується процес перебудови режиму відтворення населення. Накопичений у віковій структурі потенціал демографічного росту завдяки більш високій народжуваності в попередній період наближається до вичерпання. Внаслідок цього природний приріст населення в Україні безперервно меншає і перехід у природне його скорочення стає неминучим. Це відбувається 1991 року і збігається за часом з розпадом СРСР та початком непопулярних ринкових реформ. І хоча ці реформи часто-густо вважаються головною причиною втрат природного

Цитування: Прибиткова, І. (2022). Україна в демографічному вимірі: кризові явища у сфері відтворення населення (1991–2021). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 81–104, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.03.081>.

руху населення, насправді ж зв'язок тенденцій народжуваності з новою економічною політикою і політичною кон'юнктурою 1990-х має радше опосередкований характер і виявляється через вплив погіршення якості життя на репродуктивну поведінку населення. Вже на зламі 1960–1970-х років нетто-коефіцієнт відтворення населення країни падає до нижчого за одиницю рівня: населення перестає себе відтворювати.

У середині 1970-х демографічний перехід до сучасного типу відтворення населення був повністю завершений. Україна перейшла до моделі дводітної сім'ї. Контингент літніх та старих людей швидко зростає. *І Україна перетнула поріг демографічної старості.* В сільській місцевості країни природне скорочення населення було зареєстровано вже 1979 року, і з цього часу власне й почалася депопуляція в українському селі. А міграційні втрати сільського населення були зафіксовані ще до 1960 року.

Демографічний розвиток України в історичному вимірі

Статистичне визначення чисельності народонаселення України має більш як двохсотрічну історію. Відомості про чисельність дворів, спостереження про міру заселеності з'являються вже у 20–30-ті роки XVIII століття у працях І.К. Кирилова та Г.Ф. Юнкера. Відомості ці, проте, стосувалися тільки Лівобережної України й частки Слобожанщини. У праці І. К. Кирилова «Квітучий стан Всеросійської держави» наведено дані регіональної подвірної ревізії 1723 року про «дворову кількість» козаків та посполитих, а також про чисельність дворових козаків у полках Слобідської України.

Г. Ф. Юнкер був першим, хто звернув увагу на причини, що стримували зростання заселеності краю. Ця тема дістала розвиток в «Екстракті про знесення слобідських полків», складеному наприкінці 50-х — на початку 60-х років XVIII століття у Військовій колегії. Г. Ф. Юнкер відзначав вплив державної політики на заселення степових окраїн країни, першою чергою територій слобідських полків. Він же зазначив, що політика військово-державної експлуатації та свавілля старшин викликали масову втечу людей, які мешкали в полках, у результаті чого за 1733–1759 роки в них більш ніж на 82 тисячі поменшало душ чоловічої статі.

Наприкінці 60-х років XVIII століття відомий український історик О. І. Ригельман склав опис земель донських козаків. Тут уперше повідомлено загальну чисельність і становий склад чоловічого населення Донського краю, які до того часу залишалися невідомими. При визначенні чисельності станових груп, включно з регулярними військами, козацтвом та українцями на Дону, О. І. Ригельман застосовував принципи політичної арифметики, що було новиною у державознавстві того часу. В 1763–1764 роках при проведенні чергової регіональної ревізії козаків і посполитих подвірний принцип обліку був доповнений принципом подушного обліку чоловіків відповідних станових категорій, із записом їхніх віку і стосунку до глави господарства та сім'ї. Ревізія 1763–1764 років виявила, що демографічний потенціал України або не поступається за чисельністю, або переважає розміри населення багатьох держав Європи того часу. Українське державознавство переходить до більш місткого й багатого за соці-

ально-економічним змістом поняття «чисельність народу». Ревізія 1763–1764 років — важливий момент у становленні демографічної думки в Україні та свого роду *хронологічна межа між передісторією та власне історією демографічної думки в нашій країні*.

О. І. Ригельманові належить пріоритет (1785–1786) у визначенні чисельності населення України на середину XVII століття: використовуючи метод політичної арифметики, він визначив кількість мешканців території, що перебувала під владою уряду Богдана Хмельницького під час возз'єднання України з Росією 1654 року. Чисельність населення, обрахована О. І. Ригельманом, становила 4 млн осіб.

Населення України у XIX столітті швидко зростало, особливо у другій його половині після скасування кріпосного права 1861 року. Якщо у 1835-му кількість її мешканців становила 8,7 млн українців, а у 1880-му збільшилася до 15,7 млн, то на момент Перепису 1897 року вона досягла 21,2 млн осіб. А напередодні Першої світової війни населення України зросло до 28,9 млн. Наприкінці XIX століття рівень народжуваності в Україні був дуже високий: у 1896–1900 роках загальний коефіцієнт народжуваності становив 48,8‰, а коефіцієнт сумарної народжуваності (середня кількість народжень у однієї жінки за все життя) досягав 7,5. Проте і смертність, а надто дитяча, була вкрай високою: з тисячі новонароджених не доживали до року 199. Тому найпоширенішою була сім'я не з сімома-вісьмома дітьми, а з чотирма дітьми віком понад 5 років, а 30-річний вік переживали тільки 3–4 з 7–8 народжених наприкінці XIX століття.

І хоча з початку XX сторіччя народжуваність в Україні почала поступово знижуватися, її загальний коефіцієнт був, як і раніше, достатньо високий і дорівнював у 1910–1914 роках 41,8‰. У роки першої світової війни загальний коефіцієнт народжуваності в Україні впав до 30,7‰, а відтоді почав зростати, сягнувши максимуму 1926 року — 42,1‰. Почасти це був компенсаційний підйом народжуваності у повоєнні роки, почасти — результат поліпшення вікової та шлюбної структури населення. Після 1926 року загальний коефіцієнт народжуваності в Україні почав швидко зменшуватися. Насправді ж зниження інтенсивності дітонародження почалося ще до революції, про що свідчить зменшення сумарних коефіцієнтів народжуваності. Але оскільки смертність знижувалася ще швидше, дітність сім'ї у середньому залишалася такою самою, як і до революції. *Насправді на початку XX століття в Україні почався демографічний перехід. А на середину 1970-х років він був повністю завершений. Такому швидкому завершенню переходу до нового типу відтворення населення сприяли численні чинники, й першою чергою ті, що пришвидшували вплив соціально-економічних та політичних криз першої половини XX століття.*

Слід зазначити, що у першій половині 1980-х років рівень народжуваності в Україні, як і в СРСР загалом, повсюдно підвищився. Пік народжуваності припадає на 1985–1986 роки, коли загальний коефіцієнт народжуваності досяг відповідно 15,0‰ та 15,5‰. Проте у подальшому знову почалося зниження і абсолютних, і відносних кількостей новонароджених. Цей феномен був пов'язаний із заходами щодо посилення державної допомоги сім'ям з дітьми, ухваленими союзним урядом у січні 1981 року. Короткочасний ефект цих заходів не був ви-

надковим. Інакше й бути не могло, позаяк вони мали епізодичний характер і не являли собою єдиної, комплексної науково обґрунтованої демографічної політики, спрямованої на формування у населення потреби у більшій кількості дітей. Народжуваність в Україні знижується давно й неухильно, а малодітність охоплює дедалі ширші верстви населення, про що красномовно свідчить динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності (див. Додаток 3).

Народ України пережив чотири доглибні кризи: у 1917–1921 роках — громадянська війна й військовий комунізм з його репресіями та господарчою руйною; у 1929–1934 роках — колективізація, що супроводжувалась руйнуванням усього укладу життя, депортаціями безлічі сімей та жакливим голодомором 1932–1933 років; і, нарешті, Друга світова війна, що розпочалася в Україні, по суті, 1939 року із приєднання західних територій і чергової хвилі репресій щодо заможних верств та інтелігенції, а відтак власне війна з окупацією, величезними людськими втратами та розривом сімейних зв'язків. *Усі три кризи супроводжувалися кризами демографічними. Крім значного збільшення смертності, вони далися звнаки у значному зниженні народжуваності.*

Громадянська війна викликала зниження народжуваності, здебільшого класичного типу — в результаті тимчасового або необоротного розриву шлюбів — і лише невеликою мірою в результаті навмисної відмови від народжувальних або їх відкладання серед пошлюблених жінок. Друга криза 1929–1934 років уже значною мірою супроводжувалась свідомою відмовою від народжувальних. Цей процес розпочався у місті, а згодом поширився й на село. На тлі загальної секуляризації культури й втрати впливу з боку релігійних авторитетів і церкви раніше етично неприйнятний аборт швидко входив у побут, ставав повсякденним і невдовзі зробився частиною культури. Генерації, репродуктивний вік яких припав на 1930-ті роки, вже не відчували моральних сумнівів. Народжуваність так і не піднялася після кризи, вона продовжувала знижуватися. Заборона абортів 1936 року майже нічого не змінила, а Друга світова війна тільки закріпила *тенденцію до внутрішньосімейного регулювання дітонародження.*

Техніка планування сім'ї залишалася примітивною й переважно варварською. Проте *новий тип репродуктивної поведінки став панівним*. Загальний коефіцієнт народжуваності в Україні, який досяг у 1940 році 27,3%, у повоєнні роки почав швидко знижуватися: 1960 року він становив 20,5%, 1970-го — 15,2%, 1980-го — 14,8%, 1990-го — 12,7% і, нарешті, 1994 року він упав до 10,0%.

Сьогодні Україна переживає уже четверту демографічну кризу — різкий спад народжуваності та зростання смертності, що почалися наприкінці ХХ століття, в його останнє десятиліття. Зниження рівня життя й втрата опертя на звичні соціальні інституції, невпевненість у майбутньому сім'ї призвели багатьох людей до перегляду своїх шлюбних і репродуктивних планів. Вони відмовляються від народження дітей в очікуванні кращих часів, відкладають на певний час шлюби, замінюючи їх альтернативними формами стосунків. Зниження народжуваності є одним із головних чинників природних втрат населення, які зареєстровано в Україні вперше 1991 року і які мають тенденцію до поглиблення. *У країні розвивається депопуляція: як у місті, так і в сільській місцевості смертність населення перевищує народжуваність.* Подолання цієї несприятливої ситуації

пов'язане із проведенням активної соціальної та демографічної політики, ґрунтованої на міцній економічній базі та знанні й використанні законів, що керують репродуктивною поведінкою людей.

Зміни режиму відтворення населення, потенціалу демографічного росту та життєвого потенціалу населення України в процесі демографічного переходу

Режим відтворення населення — це демографічна категорія, яка позначає сукупність конкретних кількісних характеристик процесу відтворення населення, розглянутого у фіксований момент часу (див. табл.). Кількісну міру відтворення населення дають *показники режиму відтворення*. До них належать показники режиму народжуваності, описуваного *функцією народжуваності $f(x)$* , де x — вік. Узагальненим вираженням цих функцій є відповідно *брутто-коефіцієнт відтворення населення* та *середня тривалість життя*. Для узагальненої оцінки режиму відтворення населення недостатньо користуватися тільки брутто-коефіцієнтом. Його *вживають разом із нетто-коефіцієнтом відтворення населення*, який обчислюють на підставі вікових коефіцієнтів народжуваності та коефіцієнтів доживання, тобто *показників, протилежних рівню смертності*. Він не залежить від особливостей статеві-вікової структури, а є *однією з узагальнених характеристик режиму відтворення населення й показує, в якому співвідношенні генерація батьків заміщується генерацією дітей*. Нетто-коефіцієнт обчислюють окремо для кожної статі, проте на практиці використовують, як правило, *тільки показники відтворення жіночого населення*. Отже, *нетто-коефіцієнт відтворення населення являє собою кількісне мірило заміщення материнської генерації дочірньою, іншими словами, показує середню кількість дівчат, які народжені жінкою за весь період плідності й дожили до того віку, в якому була жінка під час народження кожної з цих дівчат*. Нетто-коефіцієнт *посідає центральне місце в системі коефіцієнтів відтворення населення*.

Оскільки вікова структура населення є незалежним фактором демографічного росту й розвитку, звернімося до оцінки її внеску у майбутній приріст/зменшення населення в Україні. Найпоширенішим методом такої оцінки є *обчислення потенціалу демографічного росту, побудоване на моделях стабільного, або стаціонарного населення*. Потенціал демографічного росту *дає змогу відповісти на питання, як змінюватиметься чисельність населення за умов стабілізації параметрів його відтворення (народжуваності та смертності) за рахунок вихідної вікової структури*.

Оцінка потенціалу демографічного росту в Україні, здійснена С. Пірожковим у 1975 році, показує, що у першій фазі демографічного переходу — з кінця XIX століття (1896–1897) й до 1926–1927 років цей показник зростав, сягнувши значень відповідно 1,338 та 1,447, а з часом на наступних його фазах — у 1958–1959 й 1969–1970 роках — почав зменшуватися, скоротившись спочатку до 1,189, а потім — до 1,089. Значення потенціалу демографічного росту, який досягнув у 1969–1970 роках в Україні величини 1,089, свідчить про те, що за умови стало-

сті функції режиму відтворення чисельність населення України побільшала б за період стабілізації на 8,9% за рахунок вихідної вікової структури.

Таблиця

Динаміка бруutto- і нетто-коефіцієнтів відтворення населення України (1925–2007)

Роки	Бруutto-коефіцієнт відтворення населення	Нетто-коефіцієнт відтворення населення	Відношення величини нетто-коефіцієнта відтворення населення у відсотках до його вихідного рівня
1925–1926	2,560	1,685	100,0
1938–1939	1,900	1,391	82,6
1958–1959	1,125	1,049	62,2
1969–1970	0,994	0,962	57,1
1978–1979	0,955	0,923	54,8
1995–1996	0,653	0,636	37,7
1998–1999	0,537	0,544	32,3
2003–2004	0,578	0,566	33,6
2004–2005	0,587	0,575	34,1
2006–2007	0,640	0,625	37,1

Джерело: [Прибиткова, 2007: сс. 172–182].

Досліджуючи внесок вікової структури у приріст населення методом розкладання коефіцієнта природного приросту населення на складові — за рахунок впливу інтенсивності режиму відтворення та за рахунок внеску вікової структури, С. Пірожков доходить висновку, що *внесок вікової структури у коефіцієнт природного приросту населення України від кінця XIX століття (1897) і до 1926 року неухильно збільшувався, а у 1930-ті роки помітно зменшився. Проте найбільше його абсолютне значення було досягнуто наприкінці 1950-х років*, коли вікова структура визначала формування коефіцієнта приросту населення України, перебиваючи негативні наслідки впливу його режиму відтворення. Від 1970-х років внесок структурного чинника до приросту населення України починає зменшуватися, що свідчить про втрату потенціалу демографічного зростання, нагромадженого у віковій структурі.

Аналіз структури повного життєвого потенціалу населення України за час від 1897 по 1989 рік, здійснений методами потенційної демографії в розрізі трьох основних вікових груп за даними переписів населення, дав змогу докладно дослідити тенденції зміни його вікової структури. На тлі помітного збільшення абсолютних розмірів повного життєвого потенціалу після 1939 року майже припинилося зростання часткового життєвого потенціалу в дитячих вікових групах до 14 років, а темпи зростання життєвого потенціалу в працездатних вікових групах помітно скоротилися. Проте життєвий потенціал населення, котре досягло віку 55–60 років і більше, продовжував послідовно зростати. При цьому були відзначені більш високі темпи цього росту для жінок, що пояснювалося не тільки постарінням населення, а й збільшенням розриву показників очікуваної тривалості життя чоловіків та жінок.

Частка життєвого потенціалу в дитячих вікових групах до 15 років у 1897–1989 роках неухильно зменшувалася (з 51,6% до 36,1%), а в старших вікових гру-

пах зростала (з 2,1% до 7,2%), що відображає радикальні зміни вікової структури населення України, пов'язані з його постарінням [Пирожков, 1992: сс. 86–90].

Динаміка сумарного коефіцієнта народжуваності в Україні, а також коефіцієнтів Зундберга, що характеризують типи вікової структури, відображає кризові явища у сфері відтворення населення країни, які набули особливого розмаху з початку 1990-х. Лише у 1999 році відбулася стабілізація сумарного коефіцієнта народжуваності на рівні 1,127, а з 2004-го почалося його дуже повільне зростання з 1,218 до 1,531 у 2012-му. Згодом, з 2015 року починається поступове зменшення величини сумарного коефіцієнта народжуваності в Україні, і він знову повертається у 2019-му до свого початкового рівня у 1997-му (1,272). У сільській місцевості сумарний коефіцієнт народжуваності порівняно з міською місцевістю трохи вищий: 2,286 у 1991-му та 1,355 у 2020-му (див. Додаток 3).

Вивчення демографічних процесів методом когортного аналізу

По завершенню Другої світової війни в методології демографічного аналізу структури та динаміки поколінь/генерацій відбулись радикальні зміни. Дослідники дійшли згоди щодо необхідності пошуку нової парадигми наукового аналізу, здатної забезпечити адекватне пояснення значних коливань народжуваності по окремих роках. *Метод умовного покоління, що вживав показники поперечного розрізу при об'єднанні даних відносно жінок різних поколінь, які жили водночас в межах єдиного календарного періоду, втратив колишню пояснювальну силу. Тому і відбувся перехід від поперечного аналізу до поздовжнього аналізу, від умовного покоління до реального. Значного поширення набуло вивчення демографічних процесів по когортах.* Метод когорт знайшов найбільше застосування в царині дослідження народжуваності/плідності, оскільки структура та динаміка саме цього процесу найбільш адекватно характеризується в рамках методу когорт.

Терміном «когорта» в демографічному аналізі визначається сукупність осіб, у котрих у той самий період (як правило, календарний рік) відбулася подія, що впливає на демографічні процеси в цій сукупності. *Найчастіше когорти формуються за ознакою настання в той самий період демографічної події, тобто за ознакою вступу до нового демографічного стану (народження осіб даної сукупності, досягнення віку початку фертильності, вступ до шлюбу тощо).* Сукупність одноліток/ровесників, тобто народжених в той самий період, або «покоління», слід розглядати як один із різновидів когорт.

З появою ідей когортного аналізу вони майже одразу поширилися в якості таких, що узагальнюють такі демографічні показники, як сумарний коефіцієнт народжуваності, середня тривалість майбутнього життя, бруutto- та нетто-коефіцієнти відтворення населення. Останній з них (нетто-коефіцієнт відтворення), на жаль, не виправдав надії демографів на перспективі призначення його єдиним і достатнім вимірювачем народжуваності в межах когортного аналізу.

Показники умовної генерації/покоління як вимірники особливо широко використовували у 20–30-ті роки ХХ століття. Проте компенсаційне збільшення народжуваності після Другої світової війни показало, що спостережувані коливання у народжуваності по календарних періодах не можуть бути пояснені

на підставі показників умовної генерації. В методиці побудови вимірників народжуваності виникли нові проблеми у зв'язку з дуже відчутним поширенням внутрішньосімейного регулювання дітонародження. Ця обставина викликала необхідність розвитку нового напрямку демографічного аналізу — *поздовжнього аналізу, спертого на дані щодо реального покоління/генерації*.

Уявлення про поздовжній аналіз як про спосіб дослідження сукупності осіб, що водночас увійшли в певний демографічний стан, було сформульовано 1875 року В. Лексисом стосовно шлюбності реальних когорт. Цей підхід був використаний Р. Беком 1885 року при побудові таблиці припинення шлюбу, а 1897 року Г. Майр запропонував будувати таблиці шлюбності по роках укладання шлюбу. Вивчення смертності реальних генерацій 1927 року вперше здійснив англійський актуарій В. П. А. Дерик. А перші спроби вивчення народжуваності у різних когортах були здійснені 1934 року англійським статистиком К. Д. Ричем.

Поздовжній аналіз смертності було введено в практику демографічних досліджень американським актуарієм Л. І. Дубліном та американським демографом М. Спігелменом, а народжуваності — П. К. Велптоном та американським статистиком Н. Райдером у 1950-ті роки. П. К. Велптон уперше відзначив відмінності між умовними та реальними когортами й запропонував терміни «*поздовжній аналіз*» та «*поперечний аналіз*». У сучасній демографії поздовжній аналіз застосовують достатньо широко. В Україні поздовжній аналіз був використаний В. С. Стешенко для вивчення народжуваності [Стешенко, 2010: сс. 175–183]. Сьогодні дослідження стану народжуваності в Україні методом когортного аналізу здійснюється українськими демографами І. О. Курило, Н. М. Левчук та, С. Ю. Аксьоною.

Падіння народжуваності в Україні в 1990-ті роки справді було екстраординарним в умовах мирного часу як за тривалістю, так і за темпами. В ньому втілювався зразок вельми швидкого реагування дітородної активності населення на стрімке погіршення умов життя за доби трансформаційної соціально-економічної та політичної кризи. І. Курило зазначає, що упродовж 1990–2001 років чисельність новонароджених скоротилася майже вдвічі (на 43%), *загальний коефіцієнт народжуваності* поменшав майже на 40%, *спеціальний коефіцієнт* — на 44%¹. Середньорічний темп скорочення загального коефіцієнта народжуваності сягнув 4,4%, спеціального — 5,1% та перевищив темпи зниження цих показників у 1980-ті роки відповідно у 2,9 рази й більше як у 5 разів [Курило, 2010: сс. 168–175]. Упродовж соціально-економічної кризи в Україні особливо інтенсивним (із стабільним пришвидшенням темпів) був спад усіх показників народжуваності у 1992–1994 роках. Крім того, у 1999-му ще раз трапився гострий рецидив руйнації демографічного потенціалу в країні. В наступні два роки зниження народжуваності вже не було таким різким.

Зауважмо, що середньорічні темпи скорочення народжуваності в Україні у 1990-ті роки були не тільки найшвидшими у повоєнний період, а й відчутно пе-

1 Загальний коефіцієнт народжуваності — кількість народжень впродовж року в розрахунку на 1000 осіб. Спеціальні коефіцієнти характеризують частоту подій у певній групі населення. Зокрема, спеціальний коефіцієнт народжуваності обчислюють як відношення кількості новонароджених до кількості жінок репродуктивного віку.

ревищували аналогічні показники в європейських країнах. І тільки на початку XXI століття з'явилися деякі позитивні знаки активізації репродуктивної поведінки людей в Україні.

Демографічна ситуація в Україні: перше десятиріччя Незалежності

За станом на 1 січня 2000 року населення України становило 49 710,8 тис. осіб. Україна вибула з когорти європейських країн із населенням понад 50 млн жителів. Кількість міського населення в країні з 1991 року трималася на рівні 67,8–67,9%, що свідчить про завершення процесу урбанізації населення в Україні. Дві третини українців були городянами, що мешкали в містах та селищах міського типу, решта залишалися селянами. Розподіл населення за статтю свідчив про дуже повільне, проте послідовне збільшення частки чоловіків серед населення у 90-х роках. Якщо 1989 року їх питома вага становила 46,2%, то 1999 року — вже 46,6%. За віковою структурою населення Україна характеризувалася сталим збільшенням кількості осіб пенсійного віку та зменшенням – дітей та підлітків. При цьому, однак, наприкінці 90-х років відносна кількість населення працездатного віку почала збільшуватися. Загалом *ж вікова структура населення України була регресивною і забезпечувала лише звужене його відтворення, що спричинило подальше поглиблення демографічної кризи в країні.* Існували також інші причини суто демографічного походження: вступ у репродуктивний вік відносно нечисленного покоління жінок, які народилися у 70-х роках, та перехід української сім'ї до моделі з однією дитиною. Спад народжуваності в Україні почався не у 90-х роках, а дещо раніше — ще 1987 року, одразу після її піднесення у 1983–1986 роках, пов'язаного зі вступом у репродуктивний вік відносно великої когорти жінок, які народилися на початку 1960-х років. Середньорічний темп зменшення кількості народжень сягав у 1987–1999 роках 5,37%.

Водночас відбувалося збільшення смертності: середньорічний темп приросту кількості померлих становив упродовж 1987–1999 років 2,07%. Підкреслимо, що зменшення народжуваності відбувалось все-таки швидше, аніж зростання смертності. Таким чином, негативний вплив зменшення народжуваності на поширення та поглиблення процесу депопуляції виявився більш вагомим. Немає сумніву і в тому, що економічні труднощі перехідного періоду відіграли важливу роль у розвитку демографічних процесів наприкінці останнього десятиріччя XX століття та зумовили відкладання шлюбів і народжування дітей до кращих часів. *Упродовж 90-х років головною складовою демографічних втрат є природне зменшення населення, що постійно зростало починаючи з 1995 року* (див. Додатки 1, 2).

Спад народжуваності впродовж 1990-х років відбувався майже в усіх вікових групах, а найвища народжуваність у групі жінок віком 20–24 роки. Проте якщо на початку 1990-х років у цій віковій групі щороку народжувалося 159 дітей на 1000 жінок, то в 1999-му — лише 101 дитина. У старших вікових групах народжуваність зменшилася приблизно на 30%. Упродовж 1990-х років спостерігається істотне збільшення позашлюбної народжуваності: частка дітей, народжених жінками, які не перебували в зареєстрованому шлюбі, зросла з 8,3%

до 17,4%, або більш як удвічі. Незважаючи на тенденцію до зменшення кількості абортів в Україні в 1990-х роках, вони залишаються досить поширеним явищем, перевищуючи в середньому в півтора раза кількість реалізованих народжень.

На динаміку населення суттєвий вплив справляє і рівень смертності. У 1990–1995 роках кількість померлих постійно зростала, проте починаючи з 1996-го смертність населення в Україні почала зменшуватися. У 1999-му загальний коефіцієнт смертності зменшився порівняно із 1995-м на 4,0%, і становив 14,8% померлих на 10 тис. жителів. Рівень смертності в сільській місцевості значно вищий, ніж у місті: 18,7 проти 13,0 померлих на 1000 жителів. Загальні коефіцієнти смертності зменшилися у всіх вікових групах населення країни. Головні причини смертності — хвороби системи кровообігу, новоутворення та нещасні випадки. Від них у 1998 році померли відповідно 867, 195 і 140 жителів країни на кожні 100 тис. населення. Смертність від новоутворень залишалася на попередньому рівні, хоча населення працездатного віку помирало від них рідше, ніж у першій половині 1990-х років.

Чоловіки вмирають від нещасних випадків, вбивств, самогубств та інших зовнішніх дій в три-чотири рази частіше, ніж жінки. Екзогенні причини смертності як чоловіків, так і жінок помітно зростають у всіх вікових групах віком понад 30 років. А найбільш уразливою групою є чоловіки і жінки віком 50–59 років. З 1996 року зменшується й дитяча смертність. У 1999-му серед народжених дітей у віці до одного року вмирало 12,8 на 1000. З 1997 року немовлята вмирають частіше в містах, і ця тенденція зберігається по 1999 рік включно. Найчастіше діти віком до одного року вмирають від хвороб перинатального періоду та від уроджених аномалій: відповідно 8,7% і 36,3% дітей віком до одного року на 10 тис. народжених.

На рівень смертності великий вплив має постаріння населення України. З початку 1990-х років очікувана тривалість життя при народженні зменшилася на 2,6 року і становила у 1997–1998 роках 68,1 року. Темпи зменшення очікуваної тривалості життя чоловіків при народженні вищі, ніж у жінок: упродовж 1990-х років цей показник зменшився стосовно чоловіків на 3,2 року і сягав у 1997–1998-му 62,7 року, а серед жінок — на 1,5 року і становив 73,5 року. Слід зазначити, що зменшення смертності, яке почалося в Україні з 1996 року, супроводжувалося зростанням показників очікуваної тривалості життя при народженні, хоча рівня 1990-го вони так і не досягли (див. Додаток 4).

На відтворення населення, передусім на народжуваність, значною мірою впливає демографічний розвиток сім'ї та пов'язані з ним процеси шлюбності та розлучень. Саме через сім'ю відбувається зміна генерацій людей, вона забезпечує продовження роду, тут проходить первинна соціалізація та виховання дітей. Умови життя сім'ї вельми впливають на здоров'я її членів, отже, і на рівень смертності населення.

Разом із сім'єю шлюб становить той соціальний інститут, через який виявляється соціально-економічна детермінованість демографічних процесів, насамперед народжуваності. Шлюб так само, як і народжуваність, зазнає впливу демографічних хвиль. Зменшення кількості шлюбів, утворених після 1991 року, відбувалося не тільки через економічну кризу в Україні, а було зумовлено

і вступом у шлюбний вік нечисленної кількості жінок, котрі народились у 1970-х роках. Кількість укладених шлюбів може зрости лише через 10–15 років, коли у шлюбний вік увійдуть жінки 1983–1987 років народження.

Інституції шлюбу та сім'ї переживали після 1990 року складний процес перебудови, що супроводжувався низкою суперечливих та небажаних наслідків: спад народжуваності нижче за рівень, необхідний для простого відтворення населення; збільшення кількості неповних сімей і поширення в небачених раніше масштабах позашлюбної народжуваності. Частка дітей, народжених поза шлюбом, зросла з 8,3% у 1985-му до 17,4% у 1999-му, або більш як удвічі. До 1993 року сільські жінки народжували дітей поза шлюбом частіше, ніж городянки. Від 1993 року частота народжень поза шлюбом у місті перевищує відповідний показник щодо сільської місцевості. Поширення позашлюбної народжуваності в місті з початку 1990-х відбувалося дедалі вищими темпами, ніж у селі. Трансформація шлюбної поведінки та позашлюбна народжуваність не є суто українським феноменом. Зразки такої поведінки сьогодні доволі поширені у більшості країн світу і є прийнятими там громадською думкою.

Усупереч поширеному уявленню про небезпеку нищівного удару по інституції сім'ї, якого завдає їй перманентне зростання кількості розлучень в Україні в 1990-х роках, така загроза не має під собою підґрунтя. Збільшення кількості розлучень у країні справді відбувалося з 1989-го по 1992-й. Проте від 1993 року абсолютна та відносна кількість розлучень почала зменшуватися. Найімовірніше, хвиля розлучень, що спостерігалася на початку 1990-х років, була адекватною реакцією на катастрофічне погіршення умов життя української сім'ї. У 1980–1990 роках кількість зареєстрованих розлучень на 1000 осіб населення коливалася в межах 3,5–3,7‰. У 1991 році відносні показники розлучень в Україні зростають, сягнувши максимуму в 1992 році (4,3‰). Надалі їх інтенсивність послідовно знижується. У 1999 році показник зареєстрованих розлучень становить 3,5‰, що відповідає рівню 1985 року. З 1996-го кількість укладених шлюбів починає зростати, проте частота їх реєстрації так і не дійшла рівня першої половини 1990-х років. Таким чином, ситуація у сфері демографічного розвитку сім'ї у другій половині 1990-х років поступово поліпшується.

Демографічні втрати внаслідок міграції істотно зменшились: ще у 1997–1998 роках понад 30 тис. осіб на рік емігрували з України до Російської Федерації та Білорусі, а 1999-го кількість їх поменшала до 0,8 тис. У міграційному обміні з країнами далекого зарубіжжя Україна, як і раніше, була донором. Вона зазнала відчутних втрат: щорічно близько 45 тис. українських громадян від'їжджали у країни Старого та Нового Світу в пошуках кращої долі: у 1997 році — 45,7 тис., у 1998-му — 45,0 тис., у 1999-му — 44,3 тис. осіб.

Як свідчать дані моніторингу соціальних змін в українському суспільстві, що здійснюється Інститутом соціології НАН України з початку 1994 року, більш як половина громадян України не мала наміру залишати свої домівки й переїжджати в інше місце. Проте еміграція вчених за межі України, відома як «відплив умів», тривала в останнє десятиріччя ХХ століття безперервно. Щороку інтелектуальний потенціал України меншав, унаслідок чого відтворення наукових кадрів рік у рік втрачало динаміку та якість.

Як небезпечні слід схарактеризувати поширення та зміцнення тенденцій до росту транзитних потоків нелегальних мігрантів, які використовували територію України як плацдарм для подальшого просування в країни Центральної та Західної Європи. З'явилася ще одна нова тенденція, що заслуговує на увагу. У 1997 році процес повернення на село міських жителів сільського походження, що розпочався у 1992-му, був завершений. З цього часу міграція сільської молоді знову набуває рис актуальної проблеми. У 1997 році 1,1 тис. сільських мешканців залишають батьківський дім, у 1998-му їхня кількість збільшується до 12,7 тис., а 1999-го — до 22,1 тис.

Таким чином, демографічна ситуація в Україні в перше десятиріччя її Незалежності характеризується тривалим зменшенням народжуваності, зменшенням від 1996 року смертності в усіх вікових групах, збільшенням частки пенсіонерів, а також осіб працездатного віку. Водночас відбувається зниження інтенсивності міграційного обміну між Україною, з одного боку, і країнами СНД та Балтії — з іншого. Масштаби виїзду за межі колишнього СРСР зменшуються, хоча й малопомітними темпами. Серед головних причин цього явища переважають екологічні, безробіття та бажання возз'єднатися з родичами.

Останніми роками ХХ століття спостерігається зростання очікуваної тривалості життя при народженні. Цей процес одночасно зі спадом народжуваності супроводжується дедалі більшим постарінням населення України. Заслуговує на увагу тенденція до зниження рівня дитячої смертності. З огляду на необхідність оптимізації демографічного відтворення слід відзначити позитивну тенденцію до зменшення з 1995 року кількості розлучень та стабілізації частоти їх реєстрації на рівні 1985 року, а також зростання з 1996 року кількості зареєстрованих шлюбів [Прибиткова, 2000: сс. 163, 164].

Всеукраїнський перепис населення 2001 року

Наприкінці травня 2002 року Державний комітет статистики України оприлюднив попередні результати Всеукраїнського перепису населення, що відбувся у грудні 2001 року. Кількість жителів в Україні виявилася нижчою за очікувану. Порівняно з чисельністю населення країни на початку 2001 року вона зменшилася на 876 тис. осіб. А попередні дані перепису, опубліковані напередодні нового року, були скориговані у бік зменшення на 444 тис. переписаних громадян.

Утім, нічого несподіваного не сталося. Через етап коригування та ремонту даних проходить кожен перепис. Це звичайна практика, так би мовити, робочий момент. До того ж вся інформація стосовно кількості населення, яку нам щороку надають упродовж міжпереписного періоду, ґрунтується на перерахунку цифр останнього перепису із використанням даних поточного обліку природного та міграційного руху населення в країні. Ці розрахунки подібно до будь-яких інших супроводжуються систематичними й випадковими похибками. Принагідно зауважимо, що до поточного обліку міграційного руху потрапляють лише індивіди, котрі пройшли процедуру реєстрації. Решту не враховують, тож вони вислизують з «гостинних об'ємів» органів правопорядку, а отже, і статистичного відомства. І хоча РАГСи ретельно фіксують усі демографічні

події — народження немовлят і відхід наших співгромадян в інший світ, однак забезпечити всебічний адекватний моніторинг демографічної динаміки вони не можуть, оскільки точність обліку міграційних втрат і міграційних надбань вельми відносна. Отже, нас було вже не 52 млн (та й чи було колись насправді?).

Всеукраїнський перепис населення 2001 року був першим та останнім переписом людності в нашій країні на початку XXI століття. Новітня історія України сповнена драматичних подій, що внеможливають проведення наступних переписів у традиційній формі. Тому вітчизняна статистична служба використовує альтернативні види обліку демографічних подій у сфері відтворення населення. Як правило, обчислення варіантів демографічного розвитку ґрунтується на оцінках вітчизняних і міжнародних експертів.

Надаємо відомості про основні джерела, що містять статистичну інформацію, здатну забезпечити коректний аналіз демографічних процесів, їхніх структури та динаміки.

Чисельність населення України в оцінках Відділу народонаселення Департаменту з економічних та соціальних питань Секретаріату ООН: 1950–2050

Загальна чисельність населення України у 2000 році дорівнювала за середнім варіантом розрахунків 49 млн 568 тис. жителів, з них 23 млн 019 тис. — чоловіки, а 26 млн 549 тис. — жінки (у співвідношенні за статтю 87 чоловіків на 100 жінок)¹. Загальна чисельність населення України сягала у 1950 році 37 млн 298 тис. осіб, у 2000-му — 49 млн 568 тис., у 2015-му, за прогнозом, — 43 млн 335 тис., у 2025-му — 39 млн 569 тис. і, нарешті, у 2050-му — 29 млн 959 тис. осіб².

Загальна фертильність (середнє число народжених дітей українською жінкою за репродуктивний період) в оцінках Відділу народонаселення Департаменту з економічних та соціальних питань Секретаріату ООН була невисокою у 1995–2000 роках (1,26) і ще нижчою (1,10) очікувалася за прогнозом у наступні 5 років (2000–2005). А відтак за перспективними розрахунками передбачалося послідовне зростання показників загальної фертильності від 1,15 у 2010–2015 роках до 1,35 у 2020–2025 роках, а згодом — до 1,70 у 2045–2050 роках³.

Евентуальна очікувана тривалість життя при народженні (разом для жінок і чоловіків) зростатиме із 68,1 року в 1995–2000 та 2000–2005 роках до 77,5 у 2050 році⁴.

1 World Population Prospects: The 2000 Revision. Table 1. Total population by sex and sex ratio, by country, 2000. — С. 26.

2 World Population Prospects: The 2000 Revision. Table 2. Total population by country, 1950, 2000, 2015, 2025 and 2050 (p. 32).

3 World Population Prospects: The 2000 Revision. Table 3. Total fertility by country for selected periods (p. 37).

4 World Population Prospects: The 2000 Revision. Table 4. Life expectancy at birth (both sexes combined) by country, for selected periods (p. 42).

Оцінка чисельності наявного населення України з деталізацією до рівня регіонів станом на 1 грудня 2019 року¹

Було застосовано три методи оцінювання чисельності наявного населення²:

1. Комбінований метод оцінювання чисельності наявного населення з використанням даних мобільних операторів, даних обстеження домогосподарств та даних реєстрів.
2. Комбінований метод оцінювання чисельності наявного населення з використанням даних статеві-вікової структури населення та даних реєстрів.
3. Реєстровий метод оцінювання чисельності населення.

Був використаний досвід країн, що входять до Європейського Економічного Простору і практикують три методи перепису населення: традиційний, комбінований та реєстровий.

Відхилення визначеної кількості мешканців, які перебували на території України станом на 1 грудня 2019 року, не перевищувало 2,86% від оцінок за кожним із зазначених методів. Члени експертної групи дійшли порозуміння щодо результатів здійснених розрахунків, за якими в Україні станом на 1 грудня 2019 року чисельність наявного населення сягала 37 млн 289 тис. жителів, з них 17 млн 280 тис. чоловіків та 20 млн 9 тис. жінок.

Розподіл населення за віком був структурований за класифікацією ООН: частка дітей віком до 14 років дорівнювала 15,4% (5 млн 756 тис.), страта мешканців раннього працездатного віку сягала 9,6% (3 млн 584 тис.), питома вага контингенту основного працездатного віку 25–54 років була найбільшою — 44,1% (16 млн 458 тис.), частка українців зрілого працездатного віку 55–64 років становила 14% (5 млн 243 тис.) і, зрештою, частка літніх людей віком 65 років і старше, які завершують класифікацію ООН, виявилася чималою — 16,8% (6 млн 248 тис.).

Чисельність наявного населення України (за оцінкою Державної служби статистики України) у 1991–2022 роках (на 1 січня)³

Демографічний щорічник «Населення України за 2020 рік» містить інформацію про чисельність населення та демографічні процеси, які відбувалися в

1 Оцінка чисельності населення — це наближене визначення чисельності населення за статтю і віком на території країни або її частини без проведення перепису населення. А наявне населення — це населення, яке перебуває на певній території, враховуючи тимчасових мешканців.

2 Над проектом «Оцінка чисельності наявного населення України» працювали: Володимир Саріюгло (Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України); Дмитро Дубілет (Кабінет Міністрів України); Ігор Вернер (Державна служба статистики України); Костянтин Пацера (Analytical Boutique); Марія Данюк (Проект «РЕЙТИНГ: Бізнес в офіційних цифрах»); Олег Чертов (Національний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського»); Павло Полікарчук (Проект «РЕЙТИНГ: Бізнес в офіційних цифрах»).

3 Населення України за 2020 рік. Державна служба статистики України, 2021. — С. 26. Отримано з <http://www.ukrstat.gov.ua>

Україні у 2020 році та в попередні роки. Окрім чисельності населення в збірнику надаються дані про загальні показники відтворення населення, народжуваність, смертність, шлюбність і розлучуваність, міграцію, а також містяться міжнародні порівняння з країнами Євросоюзу. До розділів надано методологічні пояснення. Дані щодо окремих показників за попередні роки можуть бути уточнені стосовно раніше опублікованих.

Дані щодо чисельності населення на 1 січня 2015–2021 років наведено без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і м. Севастополя. Розрахунки (оцінки) чисельності населення здійснено на підставі наявних адміністративних даних щодо державної реєстрації народження і смерті та зміни реєстрації місця проживання.

Інформацію щодо кількості народжених, померлих, прибулих, вибулих, загального приросту (скорочення) населення, шлюбів та розірвання шлюбів за 2014–2020 роки наведено без урахування тимчасово окупованих територій у Донецькій та Луганській областях.

У зв'язку з відсутністю інформації щодо тимчасово окупованих територій з початку війни (24 лютого 2022 року) розрахунки демографічних показників вважаються некоректними.

Отже, за оцінкою Державної служби статистики України наявна чисельність населення України дорівнювала на 1 січня 2022 року 41 млн 167 тис. 336 жителів¹. Таким чином за 30 років існування незалежної України її населення скоротилося принаймні на 10 млн мешканців, і головною причиною демографічних втрат нашої країни за цей період була депопуляція (див. Додатки).

Післяслово про депопуляцію

Єдності в оцінках депопуляції у постсоціалістичних країнах загалом і зокрема в Україні немає. Деякі дослідники з країн Східної Європи кваліфікують цей процес як глибинне руйнування механізмів відтворення населення й серйозну загрозу демографічному потенціалу, а інші фахівці оцінюють депопуляційні тенденції як неминучий демографічний виклик, що є наслідком закономірної еволюції демографічних процесів. Стосовно визначення чинників поширення депопуляції у країнах Східної Європи експертна наукова думка також виявилася амбівалентною: науковці розділилися на прихильників гіпотези щодо зумовленості депопуляції явищами, характерними для другого демографічного переходу, та їхніх опонентів, які підтримували тезу про трансформаційну кризу як каталізатор розвитку депопуляції у постсоціалістичних державах. Дехто з експертів наполягав на особливій актуальності дослідження природи та витоків депопуляції, а також необхідності всебічного наукового осмислення феномену депопуляції та оцінки її можливих перспектив [Терець, 2011: с. 15].

Аналіз структурних змін у сфері відтворення населення за період Незалежності (1991–2021) свідчить, що кризовий соціально-економічний стан України як чинник наростання депопуляції був визначальним у 1990-ті роки, натомість

1 Експрес-випуск Державної служби статистики України «Демографічна ситуація у 2021 р.» від 18.02.2022 року.

чинники другого демографічного переходу набули переваги як детермінанти результатів природного руху населення здебільшого вже у наступному десятиріччі. А трансформації наблизили початок другого демографічного переходу в Україні, зокрема за рахунок інтенсивного розвитку нових соціальних та економічних інституцій, та усталених у країнах із розвинутою ринковою економікою зразків демографічної поведінки, в тому числі у шлюбній та сімейній сферах.

Особливого значення набуває вивчення процесів відтворення населення в періоди воєн, революцій, пандемій та інших соціальних катаклізмів, що обертаються непомірними кількісними втратами населення. А коли війни закінчуються, починається компенсаційний підйом народжуваності. Козацькому роду нема переводу.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК 1

Приріст (скорочення) чисельності наявного населення України
у 1991–2020 роках в абсолютному та відносному вимірах

Роки	Загальний приріст, скорочення (-)	Осіб		Загальні коефіцієнти приросту (скорочення) чисельності наявного населення (на 1000 осіб)		
		Природний приріст, скорочення (-)	Міграційний приріст, скорочення (-)	Загальний приріст, скорочення (-)	Природний приріст, скорочення (-)	Міграційний приріст, скорочення (-)
1991	112 200	-39 100	151 300	2,2	-0,8	3,0
1992	187 500	-100 300	287 800	3,6	-2,0	5,6
1993	-129 700	-184 200	54 500	-2,5	-3,5	1,0
1994	-386 000	-243 100	-142 900	-7,4	-4,7	-2,7
1995	-431 300	-299 700	-131 600	-8,4	-5,8	-2,6
1996	-478 700	-309 500	-169 200	-9,4	-6,0	-3,4
1997	-447 600	-311 600	-136 000	-8,8	-6,2	-2,6
1998	-452 700	-300 700	-152 000	-9,0	-6,0	-3,0
1999	-488 300	-350 000	-138 300	-9,8	-7,1	-2,7
2000	-506 600	-373 000	-133 600	-10,3	-7,6	-2,7
2001	-521 700	-369 500	-152 200	-10,7	-7,6	-3,1
2002	-398 014	-364 223	-33 791	-8,3	-7,6	-0,7
2003	-381 029	-356 819	-24 210	-8,0	-7,5	-0,5
2004	-34 1617	-334 002	-7 615	-7,2	-7,0	-0,2
2005	-351 292	-355 875	4 583	-7,5	-7,6	0,1
2006	-283 479	-297 724	14 245	-6,1	-6,4	0,3
2007	-273 382	-290 220	16 838	-5,8	-6,2	0,4
2008	-228 950	-243 871	14 921	-5,0	-5,3	0,3
2009	-180 767	-194 214	13 447	-3,9	-4,2	0,3
2010	-184 413	-200 546	16 133	-4,0	-4,4	0,4
2011	-144 897	-161 993	17 096	-3,2	-3,5	0,3
2012	-80 590	-142 434	61 844	-1,8	-3,1	1,3
2013	-126 798	-158 711	31 913	-2,8	-3,5	0,7
2014	-143 822	-166 414	22 592	-3,4	-3,9	0,5
2015	-168 782	-183 015	14 233	-3,4	-4,2	0,8
2016	-175 974	-186 594	10 620	-4,0	-4,4	0,4
2017	-198 139	-210 136	11 997	-3,5	-5,1	1,6
2018	-233 202	-251 791	18 589	-5,1	-6,1	1,0
2019	-250 785	-272 297	21 512	-5,6	-6,6	1,0
2020	-314 062	-323 378	9 316	-7,6	-8,1	0,5

Джерело: Демографічний щорічник «Населення України за 2020 рік» / Відп. за вип. Олена Вишневська (2021) (сс. 14, 20). Київ: Державна служба статистики України.

**Народжуваність, смертність та природний приріст (скорочення)
чисельності наявного населення України у 1991–2020 роках**

Роки	Осіб			Загальні коефіцієнти природного приросту (скорочення) чисельності наявного населення (на 1000 осіб)		
	Кількість живонароджених	Кількість померлих	Природний приріст, скорочення (-)	Кількість живонароджених	Кількість померлих	Природний приріст, скорочення (-)
1991	630 813	669 960	-39 147	12,1	12,9	-0,8
1992	596 785	697 110	-100 325	11,4	13,4	-2,0
1993	557 467	741 662	-184 195	10,7	14,2	-3,5
1994	521 545	764 669	-243 124	10,0	14,7	-4,7
1995	492 861	792 587	-299 726	9,6	15,4	-5,8
1996	467 211	776 717	-309 506	9,2	15,2	-6,0
1997	442 581	754 151	-311 570	8,7	14,9	-6,2
1998	419 238	719 954	-300 716	8,4	14,4	-6,0
1999	389 208	739 170	-349 962	7,8	14,9	-7,1
2000	385 126	758 082	-372 956	7,8	15,4	-7,6
2001	376 478	745 952	-369 474	7,7	15,3	-7,6
2002	390 688	754 911	-364 223	8,1	15,7	-7,6
2003	408 589	765 408	-356 819	8,5	16,0	-7,5
2004	427 259	761 261	-334 002	9,0	16,0	-7,0
2005	426 086	781 961	-355 875	9,0	16,6	-7,6
2006	460 368	758 092	-297 724	9,8	16,2	-6,4
2007	472 657	762 877	-290 220	10,2	16,4	-6,2
2008	510 589	754 460	-243 871	11,0	16,3	-5,3
2009	512 525	706 739	-194 214	11,1	15,3	-4,2
2010	497 689	698 235	-200 546	10,8	15,2	-4,4
2011	502 595	664 588	-161 993	11,0	14,5	-3,5
2012	520 705	663 139	-142 434	11,4	14,5	-3,1
2013	503 657	662 368	-158 711	11,1	14,6	-3,5
2014	465 882	632 296	-166 414	10,6	14,7	-3,9
2015	411 781	594 796	-183 015	10,7	14,9	-4,2
2016	397 037	583 631	-186 594	10,3	14,7	-4,4
2017	363 987	574 123	-210 136	9,4	14,5	-5,1
2018	335 874	587 665	-251 791	8,7	14,8	-6,1
2019	308 817	581 114	-272 297	8,1	14,7	-6,6
2020	293 457	616 835	-323 378	7,8	15,9	-8,1

Джерело: Демографічний щорічник «Населення України за 2020 рік» / Відп. за вип. Олена Вишнеvsька (2021) (с. 52). Київ: Державна служба статистики України.

Сумарний коефіцієнт народжуваності за типом місцевості в Україні
у 1991–2020 роках (на 1 жінку)

Роки	В Україні загалом	У тому числі	
		У міській місцевості	У сільській місцевості
1991	1,776	1,598	2,286
1992	1,674	1,477	2,227
1993	1,562	1,369	2,084
1994	1,468	1,275	1,976
1995	1,398	1,214	1,875
1996	1,335	1,159	1,786
1997	1,272	1,104	1,703
1998	1,211	1,045	1,635
1999	1,127	0,971	1,532
2000	1,116	0,965	1,510
2001	1,078	0,950	1,411
2002	1,095	0,969	1,432
2003	1,172	1,067	1,449
2004	1,218	1,127	1,463
2005	1,213	1,120	1,460
2006	1,310	1,207	1,585
2007	1,345	1,236	1,630
2008	1,458	1,346	1,748
2009	1,473	1,348	1,784
2010	1,443	1,308	1,770
2011	1,459	1,317	1,801
2012	1,531	1,387	1,868
2013	1,506	1,365	1,825
2014	1,498	1,351	1,827
2015	1,506	1,388	1,710
2016	1,466	1,361	1,642
2017	1,374	1,283	1,522
2018	1,301	1,220	1,427
2019	1,228	1,155	1,341
2020	1,217	1,133	1,355

Джерело: Демографічний щорічник «Населення України за 2020 рік» / Відп. за вип. Олена Вишневецька (2021) (с. 58). Київ: Державна служба статистики України.

**Середня очікувана тривалість життя при народженні за типом місцевості
в Україні у 1991–2020 роках (років)**

Роки	В Україні загалом	У тому числі	
		У міській місцевості	У сільській місцевості
1991	69,56	64,62	74,21
1992	68,97	63,81	73,98
1993	68,29	63,16	73,35
1994	67,66	62,39	72,95
1995	66,79	61,22	72,54
1996	67,08	61,52	72,80
1997	67,66	62,23	73,19
1998	68,50	63,17	73,84
1999	68,07	62,62	73,61
2000	67,72	62,10	73,53
2001	67,89	62,32	73,63
2002	68,32	62,70	74,13
2003	68,24	62,64	74,06
2004	68,22	62,60	74,05
2005	67,96	62,23	73,97
2006	68,10	62,38	74,06
2007	68,25	62,51	74,22
2008	68,27	62,51	74,28
2009	69,29	63,79	74,86
2010	70,44	65,28	75,50
2011	71,02	65,98	75,88
2012	71,15	66,11	76,02
2013	71,37	66,34	76,22
2014	71,37	66,25	76,37
2015	71,38	66,37	76,25
2016	71,68	66,73	76,46
2017	71,98	67,02	76,78
2018	71,76	66,69	76,72
2019	72,01	66,92	76,98
2020	71,35	66,39	76,22

Джерела: Демографічний щорічник «Населення України за 2020 рік» / Відп. за вип. Олена Вишнеvsька (2021) (с. 60) Київ: Державна служба статистики України.

Міграційний рух населення України у 2002–2021 роках (осіб)

Роки	Усі потоки мігрантів			У тому числі міждержавна міграція		
	Кількість прибулих	Кількість вибулих	Міграційний приріст, скорочення (-)	Кількість прибулих	Кількість вибулих	Міграційний приріст, скорочення (-)
2002	760 005	793 796	-33 791	42 473	76264	-33 791
2003	762 033	786 243	-24 210	39 489	63 699	-24 210
2004	789 379	796 994	-7 615	38 567	46 182	-7 615
2005	763 222	758 639	4 583	39 580	34 997	4 583
2006	765 882	751 637	14 245	44 227	29 982	14 245
2007	758 292	741 454	16 838	46 507	29 669	16 838
2008	710 790	695 869	14 921	37 323	22 402	14 921
2009	642 819	629 372	13 447	32 917	19 470	13 447
2010	683 449	667 316	16 133	30 810	14 677	16 133
2011	669 397	652 301	17 096	31 684	14 588	17 096
2012	726 226	664 382	61 844	76 361	14 517	61 844
2013	675 942	644 029	31 913	54 100	22 187	31 913
2014	542 506	519 914	22 592	42 698	21 599	21 099
2015	533 278	519 045	14 233	30 659	21 409	9 250
2016	256 808	246 188	10 620	14 311	6 465	7 846
2017	442 287	430 290	11 997	28 360	20 234	8 126
2018	629 276	610 687	18 589	39 307	24 252	15 055
2019	576 032	554 520	21 512	45 011	26 789	18 222
2020	435 280	425 964	9 316	26 361	19 121	7 240
2021	476 925	455 664	21 261	н.д.	н.д.	н.д.

Джерела: Демографічний щорічник «Населення України за 2020 рік» / Відп. за вип. Олена Вишнеvsька (2021) (с. 147). Київ: Державна служба статистики України; Демографічна ситуація у 2021 році (18.02.2022). Експрес-випуск Державної служби статистики України. Отримано з: www.ukrstat.gov.ua.

Джерела

Андреев, Е., Пирожков, С. (1975). О потенциале демографического роста. В: *Население и окружающая среда*. Москва: Статистика.

Демографічна ситуація у 2021 році (18.02.2022). Експрес-випуск Державної служби статистики України. Отримано з: www.ukrstat.gov.ua.

Курило, І. (2010). Тенденции рождаемости в Украине за последние 100 лет. В: *Проблемы народонаселения в зеркале истории: Шестые Валентеевские чтения*. Москва: МАКС Пресс.

Населення України за 2020 рік (2021). Київ: Державна служба статистики України. Отримано з: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Пирожков, С. (1992). Трудовой потенциал в демографическом измерении. Київ: Наукова думка.

Прибиткова, І. (1995). Основи демографії: Посібник для студентів гуманітарних і суспільних факультетів вищих навчальних закладів. Київ: АртЕк.

Прибиткова, І. (2000). Сучасна демографічна ситуація в Україні. В: Українське суспільство: моніторинг соціальних змін – 2000 р. Інформаційно-аналітичний матеріал. Київ: ІС НАН України.

Прибыткова, И. (2007). Миграции и демографическое развитие Украины. В: *Миграция и развитие. Международная конференция*. Москва: СП Мысль.

Результати пробного перепису населення. Оцінка наявного населення України на 1 грудня 2019, повна версія з деталізацією до рівня регіонів (2019). Отримано з: <http://www.ukrstat.gov.ua>.

Штещенко, В. (2010). Когортный анализ рождаемости и плодовитости у женщин Украины: основные результаты. В: *Проблемы народонаселения в зеркале истории. Шестые Валентеевские чтения*. Москва: МАКС Пресс.

Терець, В. (2011). *Депопуляція в Україні: Детермінанти, особливості та наслідки*. Автореферат дисертації. Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України.

World Population Prospects: The 2000 Revision (2001). New York: Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat. Retrieved from: <http://www.un.org/esa/population>.

Отримано 25.07.2022

References

Andreev, E., Pirozhkov, S. (1975). Demographic growth potential. [In Russian]. In: *Population and environment*. Moscow: Statistics. [=Андреев, Пирожков 1975]

Demographic yearbook Population of Ukraine for 2020 (2021). [In Ukrainian]. Kyiv: State Statistics Service of Ukraine. [=Демографічний щорічник 2021]

Demographic Situation in 2021 (18.02.2022). Express Issue of the Statistics Service of Ukraine. [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://ukrstat.gov.ua>. [=Демографічна ситуація 2022]

Kurylo, I. (2010). The Cohort fertility in Ukraine for the last hundred years. [In Russian]. In: *The population problems in a mirror of history: Sixth Valenteev Readings*. Moscow: MACS Press. [=Куріло 2010]

Pirozhkov, S. (1992). Labour potential in the demographic dimension. [In Russian]. Kyiv: Naukova Dumka. [=Пирожков 1992]

Pribytkova, I. (1995). Basics of demography: Textbook for students of the humanities and social facilities in higher education schools. [In Ukrainian]. Kyiv: ArtEc. [=Прибиткова 1995]

Pribytkova, I. (2000). Modern demographic situation in Ukraine. [In Ukrainian]. In: *Ukrainian society: monitoring – 2000. Information and analytical materials*. Kyiv: Institute of Sociology of the NAS of Ukraine. [=Прибиткова 2000]

Pribytkova, I. (2007). Migrations and demographic development of Ukraine. [In Russian]. In: *Migration and Development: the International Conference*. Moscow: SP Mysl'. [=Прибыткова 2007]

Pilot census results. Full version with details in regions as of 1 December 2019 (2019). [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://www.ukrstat.gov.ua>. [=Результати 2019]

Steshenko, V. (2010). Cohort analysis of women fertility in Ukraine: the main results. [In Russian]. In: *The population problems in a mirror of history: Sixth Valenteev Readings*. Moscow: MAKS Press. [=Штещенко 2010]

Terets', V. (2011). *Depopulation in the Ukraine: determinants, peculiarities and consequences*. [In Ukrainian]. PhD Thesis, Institute of Demography and Social Studies, National Academy of Sciences of Ukraine. [=Терець 2011]

World Population Prospects: The 2000 Revision (2001). New York: Population Division of the Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat. Retrieved from: <http://www.un.org/esa/population>

Received 25.07.2022

ІРИНА ПРИБИТКОВА

Україна в демографічному вимірі: кризові явища у сфері відтворення населення: 1991–2021 роки

Стаття завершує дослідницький триптих, присвячений феномену депопуляції в Україні внаслідок втрат демографічного потенціалу. Аналіз кризових явищ у сфері відтворення населення доповнений характеристиками статистичних джерел та методологічного забезпечення коректного аналізу статистичної інформації.

Масштаби й темпи демографічного старіння в Україні зумовлені тривалими змінами характеру відтворення населення. Накопичений у віковій структурі потенціал демографічного росту завдяки більш високій народжуваності в попередній період наближається до виснаження. Природний приріст населення в Україні безперервно зменшується, і перехід у природне його скорочення стає неминучим. Це й відбувається 1991 року.

Український народ пережив три доглибні кризи з моменту встановлення у країні радянської влади. Кожна з них супроводжувалася черговою демографічною кризою. Крім значного збільшення смертності, вони виявлялися в істотному спаді народжуваності. Сьогодні Україна переживає вже четверту демографічну кризу: різке скорочення народжуваності та зростання смертності, що почалися наприкінці ХХ століття в його останнє десятиріччя і тривають досі.

Ключові слова: відтворення населення, демографічний перехід, депопуляція, трансформаційна криза, демографічна поведінка

ІРИНА ПРИБИТКОВА

Украина в демографическом измерении: кризисные явления в сфере воспроизводства населения: 1991–2021 годы

Статья завершает исследовательский триптих, посвященный феномену депопуляции в Украине вследствие потерь демографического потенциала. Анализ кризисных явлений в сфере воспроизводства населения дополнен характеристиками статистических источников и методологического обеспечения корректного анализа статистической информации.

Масштабы и темпы демографического старения в Украине обусловлены длительными изменениями характера воспроизводства населения. Накопленный в возрастной структуре потенциал демографического роста благодаря более высокой рождаемости в предыдущий период приближается к исчерпанию. Естественный прирост населения в Украине непрерывно уменьшается, и переход его в естественное сокращение становится неизбежным. Это происходит в 1991 году.

Украинский народ пережил три глубоких кризиса с момента установления в стране советской власти. Каждый из них сопровождался демографическим кризисом. Кроме значительного роста смертности, они проявлялись в существенном сокращении рождаемости. Сегодня Украина переживает уже четвертый по счёту демографический кризис: резкий спад рождаемости и рост смертности в последнее десятилетие ХХ века, продолжающийся быстрыми темпами доньше.

Ключевые слова: воспроизводство населения, демографический переход, депопуляция, трансформационный кризис, демографическое поведение

IRYNA PRIBYTKOVA

Ukraine in demographic dimension: the crisis phenomena in a sphere of population reproduction in 1991–2021 years

This paper completes the research triptych dedicated to phenomena of depopulation in Ukraine. Analysis of the crisis phenomena in the domain of population reproduction has been added by characteristics of statistical sources and methodological support of correct analysis of statistical information. The motive power of depopulation was founded on the transformation of the demographic regime completed in Ukraine in the 1970s. Accumulated in the age structure potential of demographic growth due to high fertility in recent times proved to be very near the exhaustion. In consequence of it loss, the natural increase of the population reduced steadily and its transition into natural decrease became inevitable. It has happened in Ukraine in 1991 and coincided in time with the beginning of unpopular market reforms.

Though these reforms are regarded as the main cause of losses in the natural increase of the population, in reality the connection of fertility tendencies with the political situation at the beginning of the 1990s is relatively weak. In the present case more deep evolutionary conditionality of population reproduction processes takes place. The transition to the regime of narrowed reproduction has started long before the reforms. A crisis of post transitional fertility has arisen in Ukraine still before the USSR dissolution.

Ukrainian people went through three profound crises during soviet period. Each of it was accompanied by demographic crisis in the form of considerable increase of mortality (death-rate) and essential lowering of fertility (birth rate). Today Ukraine is going through fourth demographic crisis: swift shortening of fertility and growth of mortality, dates back to the last decade of XX century and are lasting till now.

Kew words: population reproduction, demographic transition, depopulation, transformation crisis, demographic behaviour